

UOT 94(479.24); UOT 94"16/18"

ELBRUS BAĞIŞOV

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

Orcid: <https://orcid.org/0009-0003-7408-1675>

elbrus2080@gmail.com

RUSIYA İMPERİYASININ ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA APARDIĞI İNZİBATİ-ƏRAZİ DƏYİŞİKLİKLƏRİ (1830-1840)

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/113/39-42>

Məqalədə Rusiya imperiyasının Türkmənçay müqaviləsindən sonra Arazdan şimalda yerləşən Azərbaycan torpaqlarında apardığı inzibati-ərazi dəyişiklikləri araşdırılmışdır. Öyrənilən problem göstərir ki, XIX əsrin 30-cu illərində Rusiyanın Cənubi Qafqazda idarəetmə sistemi tənəzzülə uğramışdı. Öyrənilən tədqiqat obyektini göstərir ki, işğal edilmiş Azərbaycan xanlıqları əyalət və dairələrə çevrildikdən sonra faktiki olaraq ölkənin idarəçiliyi komendantların əlində cəmləşmişdi. Hökm sürən dərəcəlik komendatlara yerli əhaliyə ölüm hökmü vermək hüququnu da vermişdi. Rusiyanın müstəmləkə siyasətinin eybəcər təzahürünə çevrilmişdilər. Məhz bu səbəbdən Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazda mövqelərini möhkəmləndirmək üçün islahatlar keçirməyə məcbur idi. Belə islahatlar Şimali Azərbaycanda da keçirilmişdi. Bu islahatlar nəticəsində ərazi bölgüləri dəyişdirilib, qəza və quberniyalarla əvəz olundu. Göstərilən xronoloji çərçivədə tədqiqat obyektini faktiki materiallar və problemin öyrənilməsi səviyyəsi əsasında araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Şimali Azərbaycan, Rusiya imperiyası, Dərbənd qəzası, inzibati-ərazi islahatları, İrəvan şəhəri, Zaqafqaziya komitəsi

Giriş. Türkmənçay müqaviləsindən sonra Arazdan şimalda yerləşən Azərbaycan torpaqlarının işğalını başa çatdıran Rusiya imperiyası müstəmləkə siyasətinə söykənib müsəlman ölkəsində siyasi hökmranlığını bərqərar etmək üçün müxtəlif vasitələrə əl atırdı və onlardan biri də vaxtaşırı olaraq keçirilən inzibati-ərazi islahatları idi. Bu inzibati-ərazi islahatları hələ XIX əsrin əvvəllərində xanlıqların ləğvi, komendant idarə üsulunun qurulması, daha sonra 1828-ci ildə, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ləğvi, onların yerində "erməni vilayəti" adlı qondarma qurumun yaradılması ilə başlamışdı. Bununla belə, bu islahatlar lokal xarakter kəsb etdiyinə görə, Rusiya imperiyası aparılan islahatları tədricən genişləndirməyə başlamışdı və Şimali Azərbaycan əraziləri də daxil olmaqla bütün Cənubi Qafqaz inzibati-ərazi islahatlarına məruz qalmışdı. Rusiya hakim dairələrinin bu islahatlara əl atmasının bir sıra səbəbləri var idi və bunlardan biri də komendantların özbaşınalığı, mərkəzi hakimiyyətin tələblərindən uzaqlaşması və dərəcəliyin fonunda işğal edilmiş torpaqlarda yerli əhalinin antirusiya çıxışlarına başlaması idi. Bu dəlillər göstərir ki, komendant idarəçiliyi artıq Rusiyanın Cənubi Qafqazda apardığı müstəmləkə siyasətinə cavab vermirdi. Bütün bunları nəzərə alan mərkəzi hakimiyyət Cənubi Qafqazın təftişini həyata keçirməyə başladı. Təftişdə əsas məqsəd Cənubi Qafqazda gələcək inzibati-ərazi dəyişikliklərinə hazırlıq səviyyəsinin yerində öyrənilməsi, bölgənin bu dəyişikliklərə nə dərəcədə hazır olmasını yoxlamaq idi.

Cənubi Qafqazda inzibati-ərazi islahatlarının keçirilməsi ilə bağlı təkliflər. Cənubi Qafqaza göndərilən Rusiya məmurları imperiyanın bölgədə dayaqlarının itirilməsindən ehtiyat edərək bir sıra təkliflər irəli sürdülər. Bu təkliflər sırasında Cənubi Qafqazın idarə edilməsi, bölgənin saxlanması üçün xərclərin daxili imkanlar hesabına təmin edilməsi, eləcə də regionun Rusiya ilə siyasi tellərlə bağlanması məsələləri xüsusi yer almışdı. Məsələlər təkcə bununla bitmirdi. Təkliflər içərisində Cənubi Qafqazın dövlətin qorunması işlərinə yaxından cəlb olunması da yer almışdı [6, s.321]. Bundan başqa, təkliflər içərisində iqtisadi məsələləri özündə ehtiva edən müddəalar da yer almışdı.

Öyrənilən tədqiqat obyektini göstərir ki, Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda islahat layihələrinin hazırlanması və həyata keçirilməsində Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı baş hakimi İ.Paskeviç daha çox çalışırdı. Görülən işlərlə bağlı olaraq o, 1830-cu ilin aprelində I Nikolaya layihənin mətnini göndərdi. Layihənin mətnindən aydın olur ki, Cənubi Qafqazda Rusiyanın daxili quberniyalarında olduğu

kimi quberniya, vilayət, qəza inzibati və məhkəmə idarələrinin yaradılması nəzərdə tutulurdu. Bu qurumlara rus zadəganları içərisindən çıxmış məmurlar başçılıq etməli və ən əsası isə bu inzibati-ərazi vahidlərində Rusiya qanunları işləməli idi [1, s.119]. Beləliklə, Rusiya Cənubi Qafqazda siyasi hökmranlığını möhkəmləndirmək məqsədi ilə islahatlara başlandı. Əslində, bu islahatlar bölgənin etnik mənərəsinə də ciddi şəkildə təsir edirdi. Belə ki, rus məmurlarının yerlərdə vəzifələrə cəlb edilməsi, ölkədə rus elementinə artıma gətirib çıxarır və Azərbaycan əhalisinin tərkibində demoqrafik dəyişikliklər yaradırdı.

Daha sonra 1837-ci ilin iyunun əvvəlində imperator I Nikolayın tapşırığı ilə Cənubi Qafqazda islahatların həyata keçirilməsi üçün P.V.Qanın rəhbərliyi altında xüsusi komissiya yaradıldı və Cənubi Qafqaza göndərildi. Komissiyanın tərkibinə həmçinin ədliyyə naziri D.N.Bludov və hərbi nazir A.İ. Çernışev də daxil edilmişdilər [3, s.7].

1837-ci ilin noyabrın əvvəllərində P.V. Qan A.İ.Çernışevə tərtib etdiyi “Zaqafqaziya vilayətinin hazırkı vəziyyəti haqqında” qeydini göndərir. Qeydlərdən aydın olur ki, Cənubi Qafqazın idarəçiliyi üçün o, bir sıra təkliflər irəli sürür ki, onların sırasında Azərbaycan türklərinin, gürcü və ermənilərin nəzərə alınması, kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi, bölgədə istehsal olunan məhsulların Rusiya bazarlarına sərbəst şəkildə daxil olmasının təmin edilməsi, eləcə də yerli feodal qruplar arasında münasibətlərin tənzimlənməsi kimi məsələlər yer almışdı [3, s.9]. Məsələ təkcə bununla yekunlaşmırdı. Təklif olunan layihələrdə icra hakimiyyətinin məhkəmə sistemindən ayrılması və onun regional idarəetmə kimi məsələlər də yer almışdı. Burada həmçinin birja, incəsənət kimi məktəblərin açılması da nəzərdə tutulmuşdu.

Hazırlanmış islahat layihəsi 1838-ci ilin əvvəlində tamamlanmış və “Zaqafqaziya Rusiyasının idarə edilməsi haqqında Əsasnamə” adını almışdı. Əsasnamə 1839-cu ilin dekabrında Nazirlər Komitəsi və Zaqafqaziya Komitəsində müzakirə olunmuş və bu müzakirələr asan keçməmişdi. Müzakirə zamanı bir sıra fikir ayrılıqları özünü göstərdi. Bunlardan biri Qafqazın idarə edilməsi ilə bağlı idi. Fikir ayrılıqlarından biri maliyyə naziri E.F.Kankrinin çıxışı zamanı səsləndirdiyi “Gürcüstana Rusiyanın tərkib hissəsi kimi deyil, daha çox müstəmləkə kimi baxmaq lazımdır” kimi fikirləri ilə bağlı idi. Digər tərəfdən isə o qeyd edirdi ki, Cənubi Qafqazı Rusiyadan ayırmaq tamamilə yanlışdır [5, s.292].

Əsasnaməyə mənfi münasibət bildirənlər sırasında əmlak naziri P.D.Kiselev də var idi. O qeyd edirdi ki, Cənubi Qafqaza daxili əyalətlərin inzibati sisteminin tətbiq edilməsi məqsədəuyğun deyil və bütün bunlara şübhə ilə yanaşırdı. P.D.Kiselevun fikrincə, həm gürcülərin, həm də müsəlman bölgələrinin idarəçiliyində ciddi çatışmazlıqlar var və bu çatışmazlıqlar Gürcüstanda çar Vaxtanqın qanunlarının tətbiqi, müsəlmanların və dağlıların qanunları ilə daha çox bağlı idi [5, s.293].

Cənubi Qafqazın idarə edilməsi ilə bağlı Əsasnamə layihəsinin gərgin keçən müzakirələrindən sonra təsdiqlənməsi həllini tapdı. P.V.Qan tərəfindən hazırlanmış bu layihəni Zaqafqaziya Komitəsi təsdiqlədi və 1840-cı il aprelin 10-da o, qanun şəklini aldı [4, s.237].

Bununla bağlı olaraq imperator I Nikolay reskript imzaladı və Qafqazın baş qubernatoru E.A. Qolovinə qanunu senator P. V. Qan ilə birgə həyata keçirməyi tapşırırdı [7, s.301].

“Zaqafqaziya diyarının idarə üçün təsisatlar qanunu” və Şimali Azərbaycan. Cənubi Qafqazda həyata keçirilən islahatlar “Zaqafqaziya diyarının idarəsi üçün təsisatlar” adını aldı. Qanun şəklini almış islahat layihəsi beş hissədən ibarət idi. Bunlar “Zaqafqaziya diyarının idarəsi üçün təsisatlar”, “Bütün idarələrin ştatları”, “Tiflisdə şəhər ictimai idarəsi haqqında Əsasnamə”, “Zemstvo mükəlləfiyyətləri haqqında Əsasnamə”, “Qafqazda xidmət edən məmurların imtiyazları haqqında Əsasnamə”dən ibarət idi [4, s.237-240].

1840-cı il 10 aprel tarixli qanun Şimali Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgələrini də əhatə etmişdi. Belə ki, yeni qanuna görə Dərbənd əyaləti Dərbənd qəzasına, Quba əyaləti Quba qəzasına çevrildi və bundan sonra mərkəzi şəhəri Dərbənd olan Dağıstan hərbi dairəsinə təbə edildi. Bundan başqa, Yelizavetpol dairəsi və Qazax distansiyası Yelizavetpol qəzasına, Şəmşəddil distansiyası, Car vilayəti, İlisu sultanlığı Balakən qəzasına, Naxçıvan əyaləti Naxçıvan qəzasına, “Erməni vilayəti” İrəvan qəzasına çevrilir və mərkəzi şəhəri Tiflis olan Gürcü-İmereti quberniyasına təbə edilirdi [4, s.237-240].

1840-cı il 10 aprel tarixli qanun Şimali Azərbaycanın digər əyalətlərinin də əvvəlki statusunu dəyişdirdi. Belə ki, qanuna görə, Qarabağ əyaləti Şuşa qəzasına, Şəki əyaləti Nuxa qəzasına, Şirvan

əyaləti Şamaxı qəzasına, Talış əyaləti Lənkəran qəzasına, Bakı əyaləti Bakı qəzasına çevrilir və mərkəzi Şamaxı şəhəri olan Kaspi vilayətinə tabe edilirdi.

Qanunda verilmiş qeydə görə, Duşet, Siqnax və Ordubad zaştat şəhərləri hesab edilir, yəni qəzaya daxil idi, lakin qəza mərkəzi olmayan şəhərlər olaraq qalırdı. Zaqafqaziya diyarı 18 qəzaya, 72 sahəyə bölünürdü [4, s.237-240].

“Zaqafqaziya diyarının idarəsi üçün təsisatlar”ın 7-ci paraqrafının məlumatlarına görə, keçmiş İrəvan əyalətinin mərkəzi İrəvan şəhəri idi. O, bütövlükdə İrəvan qəzasına daxil edilmişdi. Bundan başqa, Naxçıvan və Ordubad əyalətləri də mərkəzi Naxçıvan şəhəri olan Naxçıvan qəzasına tabe edilmişdi. Yeni qanuna görə, Naxçıvan qəzası 3 sahəyə bölünmüşdü. Bunlar Naxçıvan, Ordubad və Dərələyəz sahələri idi [2, s.24].

Bu qanunun idarəetmə sisteminə görə Qafqaz diyarına general-qubernator rəhbərlik etməkdə davam edirdi. O, həm də Əlahiddə Qafqaz Korpusunun komandiri vəzifəsini icra edirdi. Bununla belə, Qan islahatına uyğun olaraq, indi ona faktiki olaraq daxili əyalətlərin general-qubernatorları ilə eyni səlahiyyətlər verildi. Yalnız müstəsna hallarda general-qubernatorun Rusiya qanunlarından kənara çıxmasına icazə verilirdi [4, s.238].

Qan islahatına görə, yeni orqan-Baş İdarə Şurası yaradıldı. Onun tərkibinə baş qubernator (sədr), hərbi qubernator və imperator tərəfindən təyin edilən beş üzv - üç hərbi və iki mülki şəxs daxil olmalı idi. Şuranın vəzifələri çox idi. Onlara əyalət qurumlarının fəaliyyətinə nəzarət etmək, müxtəlif yoxlamalar aparmaq, silki hüquqlarla bağlı şikayət və işlərə baxmaq, göstərişlər hazırlamaq, qanunlara əlavə və ya dəyişikliklər tələb edən layihələr hazırlamaq və s. daxil idi. Baş Qubernator şura üzvləri ilə razılaşmırdısa, məsələ baxılmaq üçün Senata göndərilirdi [4, s.238].

Nəticə. Beləliklə, 1840-cı il 10 aprel tarixli qanunun araşdırılması aydın şəkildə göstərir ki, Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazda öz hökmranlığının möhkəmləndirilməsi, dayaqlarının zəifləməsinin qarşısını almaq məqsədilə yeni islahatların keçirilməsinə, inzibati-ərazi dəyişikliklərinə başlanmasına qərar vermişdi. Qanunun mətni onu göstərir ki, bu islahatlar daha çox Şimali Azərbaycanda müstəmləkə siyasətinin eybəcərliyini üzə çıxarmışdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə: 4-cü cild. Bakı: Elm, 2007, 504 s.+48 s. illüstrasiya.
2. Əmrahov Z. İrəvan quberniyasının tarixi. 1850-1917-ci illər. Bakı: Nurlar, 2022, 368 s.
3. Блиева З.М. Кавказская реформа сенатора П.В. Гана // Вестник Северо-Осетинского государственного университета им. К.Л.Хетагурова, 2018, № 4, с.7-11.
4. Высочайше утвержденное для управления Закавказском краем // ПСЗРИ. Собрание 2-е. т. XV. СПб., 1841, Зак. 13368, с.237.
5. Иваненко Н.Г. Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии и до наместничества великого князя Михаила Николаевича. Ист. Очерк / Сост. В.Н. Иваненко. Тифлис, 1901, [3], IV, 527 с., 2 л.ил.
6. Колониального политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. 19-го в. Часть 2: Феодальные отношения и колониальный режим, 1843-1868. М.-Л., 1937, 478 с., [1] с.
7. Об учреждении особого Комитета для введения Закавказском край // ПСЗРИ, Собрание 2-е. т. XV. СПб., 1841, Зак. 13413, с.301.

ЭЛЬБРУС БАГИШОВ

Докторант Бакинского государственного университета

АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ, ПРОВЕДЕННЫЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИЕЙ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ (1830-1840)

В статье рассматриваются административно-территориальные преобразования, осуществленные Российской империей на азербайджанских землях к северу от Араза после Туркменчайского договора. Исследуемая проблема показывает, что в 30-е годы XIX века российская система

управления на Южном Кавказе находилась в упадке. Предмет исследования показывает, что после преобразования оккупированных азербайджанских ханств в провинции и округа управление страной фактически сосредоточилось в руках комендантов. Правящий дерабейлик также наделил комендантов правом приговаривать местное население к смертной казни. Они стали отвратительным проявлением колониальной политики России. По этой причине Российская империя была вынуждена проводить реформы для укрепления своих позиций на Южном Кавказе. Такие реформы были проведены и в Северном Азербайджане. В результате этих реформ территориальные деления были изменены и заменены округами и губернаторствами. В рамках указанной хронологической последовательности объект исследования был изучен на основе фактических материалов и уровня исследования проблемы.

Ключевые слова: Северный Азербайджан, Российская империя, Дербентский район, административно-территориальные реформы, город Ереван, Закавказский комитет.

ELBRUS BAGISHOV

Doctoral student at Baku State University

ADMINISTRATIVE AND TERRITORIAL CHANGES CARRIED OUT BY THE RUSSIAN EMPIRE IN THE NORTHERN AZERBAIJAN (1830-1840)

The article examines the administrative-territorial changes carried out by the Russian Empire in the Azerbaijani lands north of the Araz after the Turkmenchay Treaty. The problem studied shows that in the 30s of the 19th century, the Russian system of governance in the South Caucasus was in decline. The object of the study studied shows that after the occupied Azerbaijani khanates were transformed into provinces and districts, the country's governance was actually concentrated in the hands of the commandants. The ruling derabaylik also gave the commandants the right to sentence the local population to death. They became an ugly manifestation of Russia's colonial policy. For this reason, the Russian Empire was forced to carry out reforms in order to strengthen its positions in the South Caucasus. Such reforms were also carried out in Northern Azerbaijan. As a result of these reforms, territorial divisions were changed and replaced with districts and governorates. Within the indicated chronological framework, the object of the study was examined on the basis of factual materials and the level of study of the problem.

Keywords: Northern Azerbaijan, Russian Empire, Derbent district, administrative-territorial reforms, Yerevan city, Transcaucasian committee.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 27 fevral 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 may 2026-cı il.

Rəyçilər: t.e.d. Həcər Verdiyeva, t.e.d. Qabil Əliyev.